

FAZEKAS KÁROLY

Rosszkedvünk tana

Értelem, érzelem és közgazdaság-tudomány

Az emberi gondolkodás jellemzője, hogy narratívákban és metaforákban fogalmazza meg a világ törvényszerűségeit. A *dismal science* kifejezést első ízben Thomas Carlyle használta a korabeli politikai közgazdaságtan *epitheton ornans*aként. A tanulmány a kifejezés etimológiáját kutatva bemutatja azokat a ma is tetten érhető különbségeket, amelyek megosztanak bennünket a társadalom és a gazdaság szerveződését meghatározó erőkről vallott nézeteinkben. Az itt felidézett Carlyle–Mill-vita és az Edward Erye–William Gordon-polémia során a modern gazdasági növekedés korszakába való belépés három alapvető jellemzője találkozott térben és időben. Az első a szabadpiaci viszonyokra épülő gazdaság jogi kereteinek megteremtése. A második a sikeres gazdaság alapvető intézményi előfeltétele: a törvények mindenkire érvényes kényszerítő ereje. A harmadik a közbeszéd, a szabad kereskedésről, a szabad vállalkozás méltóságáról és sérthetetlenségéről való közvélekedés átalakulása. Az események alakulásában meghatározó szerepük volt azoknak, akik vállalták ezeknek az elveknek a következetes képviselését mind a közgazdaság-tudományban, mind a polgárjogi mozgalmakban.

Journal of Economic Literature (JEL) kód: N3, O1, Z1.

„Nem bűn az, ha tájékozatlanok vagyunk a közgazdaságtanban, végül is ez egy eléggé speciális, a legtöbb ember által »lehangolónak« tartott diszciplína. Az viszont teljességgel felelőtlen és elfogadhatatlan, ha zajos kinyilatkoztatásokat teszünk közgazdasági kérdésekben, miközben továbbra is megmaradunk a tudatlanság állapotában.” (Rothbard [2000] 202. o.)

* Köszönetet mondok Havas Attilának, Julius Horváthnak, Köllő Jánosnak, Lengyel Lászlónak, Losonczy Ágnesnek, Madarász Aladárnak, Muraközy Balázsnak, Ozsvald Évának, Simonovits Andrásnak, Török Ádámnak, hogy megjegyzéseikkel, kritikai észrevételeikkel és javaslataikkal segítettek a tanulmány első változatának átdolgozásában. Az esetleges hibák és tévedések a szerzőt terhelik.

Fazekas Károly főigazgató, MTA Közgazdasági és Regionális Tudományi Kutatóközpont (e-mail: fazekas.karoly@krtk.mta.hu).

A kézirat első változata 2015. július 15-én érkezett szerkesztőségünkbe.

DOI: <http://dx.doi.org/10.18414/KSZ.2015.9.952>.

A 2008-as gazdasági válság kirobbanása óta a jelek szerint újra divatba jött a közgazdaság-tudományra a 19. század közepén ráragasztott *dismal science* (lehangoló tudomány) állandó jelző használata. A kifejezés mai alkalmazói leginkább a diszciplína prediktív és terápiás kudarcaira utalnak. Szomorúan vagy éppen kárörömmel emlékeztetnek bennünket arra, hogy a saját szellemi teljesítményükre oly büszke, gyakran bosszantóan arrogáns, az általuk művelt diszciplínát a *társadalomtudományok királynőjének*, a *legkeményebb társadalomtudománynak* tartó közgazdászok nem tudtak előre jelezni olyan eseményeket, mint a szocialista gazdasági rendszer összeomlása vagy a legutóbbi világgazdasági válság kitörése.

Nem kevésbé elszomorító az a tény, hogy a közgazdaság-tudományi elméletekre épített szakpolitikai javaslatok számos esetben eredménytelennek bizonyultak, vagy nem várt következményekhez vezettek. Márpedig sokak szerint egy elmélet prediktív ereje a mércéje annak, hogy a valóság valamely tartós mintázatát magyarázó narratíva „kemény” tudománynak vagy pusztán elmeszüleménynek tekinthető (*Friedman* [1953], *Ray* [2011], *Rosenberg–Curtain* [2013]). Másrészt mi, emberek az idők kezdete óta éppen azért rendezzük történetekbe a körülöttünk lévő kaotikus világot, hogy a jelen töredékes információit a múlt tanult vagy általunk megalkotott narratíváiba illesztve, megfelelő döntéseket hozzunk, elérjük céljainkat, és elkerüljük a ránk leselkedő veszélyeket (*Gottschall* [2012], *Boyd* [2009]).

Kiváltképp zavarba ejtő, amikor a közgazdaság-tudomány jeles képviselői maguk kürtölik világgá kiábrándultságukat saját diszciplínájukkal kapcsolatban (*Krugman* [2009], [2012]). A világgazdasági válság kirobbanása után egy évvel az *Economist* az egyik szerkesztőségi cikkében így fogalmazta meg a helyzetet:

„A közgazdaságtan mindig is zavaros, lehangoló tudomány volt a beavatatlanok számára, de most a támadások a céhen belülről jöttek. ... A kritikák szerint a közgazdászok nem ismerték fel a válság okait, nem érzékelték még a legsúlyosabb tüneteket sem; és nem tudtak megegyezni a szükséges gyógymódról.” (*Economist* [2009].)

Napjainkban a közgazdaságtan bizonyos területeit körüllegő melankólia inkább erősödni, semmint enyhülni látszik. Ezt a hangulatot táplálja például Bradford DeLong írása, amely *An Even More Dismal Science* (Egy még inkább lehangoló tudomány) címmel 2015 áprilisában jelent meg. DeLong, áttekintve a második világháborút követő „dicsőséges” harminc év után eltelt „borzalmas” harminc esztendő gazdasági fejleményeinek ellentmondásos közgazdaságtani interpretációit és a rájuk építő szakpolitikai javaslatok kudarcait, megállapítja, hogy bármit hoz is a jövő, bármilyen makro- vagy mikrogazdasági beavatkozás bizonyul leginkább alkalmazhatónak a mai gazdasági problémák megoldására, a közgazdászok számára ma már megkerülhetetlen tény: a boldog békeéveknek örökre vége. „Egy dolog holtbiztos: az optimizmus kiment a divatból.” (*DeLong* [2015])

Mielőtt mi is elmerülnénk a kétségbeesés mélységeibe, szánjuk rá magunkat egy kis etimológiára, és idézzük fel, mikor és miért ragadt rá e baljós *epitheton ornans* a közgazdaságtanra! Egy régi és messzi folyóba visszalépve – napjainkra is tanulságul szolgáló – veszélyeket rejtő áramlatokra, örvényekre és zátonyokra bukkanhatunk!

Hogyan lett „lehangoló tudomány” a közgazdaságtan?

A *dismal science* kifejezést Thomas Carlyle 19. századi skót matematikus, író, történész, filozófus, briliáns stílusú, ám gyakran igen felkavaró tartalmú szövegeket gyártó politikus,¹ szónok és közíró használta a londoni Fraser’s Magazine-ban 1849-ben publikált pamfletjében (*Carlyle* [1849]). A témával foglalkozó közgazdászok körében elterjedt az a nézet, hogy Carlyle a „lehangoló” jelzőt Thomas Malthus – kétségtelenül pesszimista hangulatú – elméletére utalva használta (*Barber* [2009], *Galbraith* [1977], *Heilbroner* [1999/1953]). Malthus szerint a világ országaiban növekvő népesség növekvő élelmiszer-keresletet gerjeszt, és ez törvényszerűen háborúkhöz, nyomorhoz és éhínségekhez vezet, amelyek során a lakosság száma kényszerű és fájdalmas módon hozzáigazodik a szűkös élelmiszer-kínálatához. A malthusi elmélet pesszimizmusára utaló feltételezés kézenfekvő ugyan, de nem felel meg a tényeknek.²

A valóság sokkal összetettebb, izgalmasabb és a mai olvasó számára talán elképesztőbb. Carlyle vitriolos mondatainak célpontja ugyanis nem Malthus siralmas jövőképe, hanem a Brit Birodalomban a felszabadított rabszolgák jogaiért küzdő, ma úgy mondanánk: *civil polgárjogi mozgalom* és a piacgazdaság jogi, intézményi kereteinek kiépítését szorgalmazó *liberális közgazdasági iskola* szellemi koalíciója volt (*Madarász* [2000], *Persky* [1990]). Érdemes itt idézni az inkriminált bekezdést teljes terjedelmében:³

„Filantróp barátaim. Az Exeter Hall filantrópiája valóban csodálatos, és az a – nem »vidám«, hanem szomorú – társadalomtudomány, mely a »kereslet-kínálatban« találja meg a világegyetem titkát, s a vezetők kötelességét arra egyszerűsíti le, hogy hagyják békén az embereket, szintén csodálatos. Nem »vidám tudomány«, mondom, nem olyan, mint más tudományok, melyeket ismerünk, nem, inkább sivár, vigasztalan, valóban gyászos és kétségbeejtő; amelyet kiváltképpen lehangoló tudománynak nevezhetünk. E két tőnek, az Exeter Hall filantrópiájának és a lehangoló tudománynak, mely a feketék felszabadítása vagy más hasonló szent ügyek miatt szeretnek egymásba, és kelnek egybe, utódai és sarjai születnek; rejtelmes félkegyelműek, leírhatatlan torzszülöttek, kitekeredett testű szörnyek, melyeket nem látott még a világ!” (*Carlyle* [1849], *Greskovits Endre* fordítása, közli *Madarász* [2000] 8. o.)

A fenti szöveget olvasva joggal merül fel bennünk a kérdés: vajon miért bősízítette fel ennyire a hívő keresztény, eredetileg kálvinista lelkésznek készülő, kritikus helyze-

¹ Thomas Carlyle pamfletjeit olvasva a mai laikus olvasó számára nehezen hihető, hogy az író korának köztiszteletben álló, nagy hatású gondolkodója volt, akinek a Fraser’s-ben 1836-ban részletekben publikált Sartor Resartus című regényét sokan a 19. századi angol irodalom legnagyobb hatású művének tartják.

² Robert Dixon számos példával illusztrálja azt a tényt, hogy az a feltételezés, miszerint a „dismal science” megnevezést Malthus tanai váltották ki Carlyle-ből, „a közgazdasági folklór részévé vált”; ennek ellenére ő maga soha nem használta ezt a kifejezést Malthus elméletével kapcsolatban (*Dixon* [1999], [2010]).

³ Exeter Hall a londoni Strand Palace Hotel helyén 1913-ig állt hatalmas konferencia-központ neve, amely akkoriban a volt rabszolgák jogaiért küzdő befolyásos evangéliumi keresztény társadalmi szervezet, a Anti-Slavery Society (Rabszolgaságellenes Társaság) gyűléseinek helyszíne, a mozgalom jelképe volt.

teket is sztoikus nyugalommal tűrő,⁴ köztisztelőben álló skót úriembert az Exeter Hall jámbor, evangéliumi keresztény filantrópjainak és a liberális közgazdaságtan professzorainak a „feketék felszabadítása és más hasonló szent ügyek” érdekében történő összefogása? Az indulatos szöveg, mint látni fogjuk, napi aktualitásokhoz kapcsolódik, de az események mögött kétségtelenül mai állapotainkat és jövőnket is befolyásoló folyamatok zajlottak. A történet röviden összefoglalva a következő.

Rendszerváltás Jamaicában

1833-ban a rabszolgotartás eltörléséért évtizedek óta küzdő *abolicionista mozgalom* elérte célját, és a brit parlament az egész birodalomban eltörölte a rabszolgaságot.⁵ Annak érdekében, hogy a rabszolgotartó vállalkozások (például a cukornádültetvények) át tudjanak térni a bérmunkán alapuló munkaerő-gazdálkodásra, a parlament az ültetvényesek támogatására egy 20 millió fontos⁶ kompenzációs alapot hozott létre, és engedélyezte, hogy egy 12 éves átmeneti időszakban az ültetvényesek egyfajta fizetés nélküli „tanonc”-rendszerben megtarthassák korábbi rabszolgáikat. A törvényhozók szándéka szerint ez idő alatt mind az ültetvényesek, mind a korábbi rabszolgák felkészülhettek a szabadpiaci keretek között történő vállalkozásra és munkavállalásra.

Néhány évvel a rendszer bevezetése után – sajnálatos, bár nem meglepő módon – egyre több hír érkezett arról, hogy a nyugat-indiai szigeteken a volt rabszolgotartók az átmeneti időszakot nem az új gazdasági rendszerre való felkészülésre használják, hanem vérrel és erőszakkal (például az ültetvényektől távol eső falvak elpusztításával, a volt rabszolgák megfélemlítésével) olyan feltételek kialakítására törek-szenek, amelyek az átmeneti rendszer lejárta után is fenntartják a feketék kiszolgáltatott állapotát.⁷ A rabszolgaságot eltörlő törvény elfogadását követő években a korábban oly befolyásos rabszolgaság-ellenes társaságok meggyengülőben voltak. Nem volt világos elképzelés, egységes álláspont a rabszolgaság eltörlése után jelentkező, a szabadkereskedelmi törvények bevezetéséből eredő, sokasodó társadalmi és gazdasági problémák kezelésére. 1836–1837-ben sorra alakultak és szűntek meg minden eredmény nélkül a nyugat-indiai visszaélések kivizsgálására létrehozott parlamenti vizsgálóbizottságok. Ugyanakkor a brit társadalomban voltak olyan

⁴ A cikk megírása előtt nem sokkal Carlyle odaadta véleményezésre a francia forradalomról három éve készülő munkájának egyetlen kéziratát az akkor még jó barát John Stuart Millnek. Mill szolgálja a kéziratot tűzrevalónak nézte, és a kandallóban elégette. Mill vigasztalhatatlan volt, Carlyle viszont szemrehányás nélkül nekiállt, és fejből újraírta a teljes szöveget. A jelenet sokak számára ismerős lehet a Fekete Viperá című angol filmsorozatból.

⁵ Slavery Abolition Act, 1833. A törvény hatálya nem terjedt ki a birodalom bizonyos részeire, mint például a Kelet-indiai Társaság által birtokolt területekre, Ceylonra (mai nevén: Srí Lanka) és Indiára.

⁶ Ez az összeg 2013. évi árakon számolva 16,5 milliárd font, a Brit Birodalom 1833-as éves költségvetésének 40 százaléka (Manning [2013]).

⁷ Hall [1959] beszámol arról, hogy az ültetvényeseknek voltak ugyan új termelési rendszerek bevezetésére, a munkatermelékenységét növelő eszközök alkalmazására vonatkozó kezdeményezéseik, de ezek a rendelkezésre álló statisztikai adatok szerint nem bizonyultak elégségeseknek ahhoz, hogy versenyképesek legyenek a továbbra is rabszolgarendszerben működő kubai cukornádültetvényekkel.

befolyásos és elkötelezett személyiségek, akik úgy érezték, maguknak kell cselekedniük egy olyan időben, amikor mind a parlamenti pártok, mind a társadalmi mozgalmak szemmel láthatóan tehetetlenek voltak. 1837-ben Joseph Sturge, egy birminghami abolitionista, quaker városi képviselő vezetésével néhányan maguk kezdték el a nyugat-indiai visszaélések feltárását. Miután a helyszínen tanulmányozták a helyzetet, Sturge egy 18 éves fiatal néger tanonc, James Williams sorsát bemutatva publikálta tapasztalataikat.

„A tanoncoknak most jóval több testi fenyítést kell elszenvedniük, mint amennyit rabszolgaként kellett eltűrniük.” (*Williams* [1834] 1. o.)

A brit társadalom egy részében egyre növekvő felháborodás nyomán 1838-ban egy, az Exeter Hallban tartott nagygyűlésen Sturge kezdeményezésére megalakult a Central Negro Emancipation Committee, amely célul tűzte ki a volt rabszolgák szabad mozgását és szabad munkavállalását korlátozó törvények eltörlését. A bizottság munkáját olyan befolyásos tudósok és közéleti személyiségek támogatták, mint a quaker William Allen és a volt lordkancellár, Lord Brougham, aki a Lordok Házában tartott nagyhatású beszédet az emancipációs mozgalom céljairól.

Ekkor már maga a kormányzat is hajlott az átmeneti törvények megszüntetésére, mert tartott attól, hogy a növekvő nyugtalanlás végül nyílt lázadáshoz vezet a gyarmatokon. 1838-ban megegyezés született a kormány és az ültetvényesek között. Véget vetettek a rabszolgákat röghöz kötő tanoncrendszernek, a cukornád-ültetvényesek számára viszont jelentős védővámokkal biztosították piacaikat a Brit Birodalmon belül. Ez a rendszer néhány évig még képes volt fenntartani a nyugat-indiai cukornád-ültetvények versenyképességét. 1846-ban viszont a merkantilista gazdaságpolitikával szemben végképp csatát nyert a liberális szabadkereskedelmi elveket megvalósítva, a parlament a cukorra kivetett védővámokat is eltörölte.⁸ Az ültetvényesek elkeseredése és felháborodása óriási volt. A védővámok eltörlése után a Brit Birodalomban gyorsan növekedett, a gyarmatokon kívülről importált cukor mennyisége és a nyugat-indiai szigetek gazdasága hamarosan az összeomlás szélére került.

Thomas Carlyle ebben a helyzetben írta meg az Exeter Hall filantróp széplelkeinek és a liberális közgazdaságtan „gyomorhajós” professzorainak összefogását ostorozó pamfletjét (*Carlyle* [1849]). Tudnunk kell azonban, hogy a mű nem közvetlenül az ültetvényesek támogatására íródott. A nyugat-indiai ültetvények azért álltak oly közel Carlyle lelkéhez, mert a számára ideális középkori patriarchális viszonyokra emlékeztették. Arra a világra, ahol mindenkinek megvolt a sors által kijelölt helye a társadalomban, ahol az emberek életének a munka, a számukra előírt kötelezettségek teljesítése adott célt. Ahol a vezetők és a vezetettek, az ültetvényesek és a rabszolgák, a földesurak és a jobbágyok, a mester és az inas között fennálló, akár egy egész életre szóló kötelezettségek adtak biztonságot a feleknek. Carlyle szerint az ipari forradalom során, a szabadpiaci kapitalizmus térhódításával ezt a társadalmi megállapodást rúgta fel a brit parlament. Ennek következtében a korábbi biztonságot és munkát, a

⁸ Az intézkedés egybeesett a gabonatörvény (*Corns Laws*) által a gabonafélék importjára kivetett védővámok eltörlésével.

bizonytalanság, a „nomadizmus”, a munkanélküliség, a nyomor, a Thomas Hobbes által vizionált „állati lét” váltotta fel (Carlyle [1840], [1843]).

A *quashee*-k⁹ természetükből eredő lustaságát, innovációra, például az általuk megtermelt termékek diverzifikálására való képtelenségét ostorozó, bőségesen idézhető, brutális szövegek ellenére Carlyle féktelen indulatát nem pusztán a rasszista gyűlölet, sokkal inkább a paternalista viszonyok szétbomlásának következményeivel való elkeseredett szembenézés táplálta. Számára a nyugat-indiai fejlemények éppen a rabszolgák felszabadításáért és a szabadpiac bevezetésért küzdők ostobaságát bizonyították (Levy–Peart [2001]).

Nézőpontjából nem önmagában a rabszolgatartás eltörlése, hanem a társadalmi aláförendeltséget, a jogok és a kötelezettségek organikus hálózatát eltörlő és azt önkéntes megállapodásokon nyugvó, a kereslet és kínálat vak erőinek kitett munkaerő-piaci viszonyokkal helyettesítő új világ volt elfogadhatatlan. Szerinte a piaci ösztönzőkre érzéketlen *quashee*-k számára a rabszolgaság eltörlése és a piacgazdaság bevezetése a kiszolgáltatottságot, a munkanélküliséget és a nyomort, nem pedig a szabadságot és a felemelkedés lehetőségét jelentette. Ennek a munkanélküliségnek és elnyomorodásnak a megfelelő kezelését Carlyle nem a gazdasági szabályozók megváltozásában, de nem is a szegényeket támogató szociálpolitikai intézkedések meghozatalában látta. Az ő javaslata ekkor még „csupán” a feketéket munkára kényszerítő viszonyok visszaállítása, a munkára nevelés, ha szükséges, akár a testi fenyítés, a „jótékony korbács” alkalmazása volt. Ez az álláspont számára etikus és a keresztény elvekkel tökéletes összhangban lévő volt. Úgy vélte, hogy a szolgaság legsúlyosabb formája nem a gyengék alávetttsége, ellenkezőleg: a legrosszabb szolgaság „az erősek kiszolgáltatottsága a gyengéknek, a nagy és nemes elme kiszolgáltatottsága a kicsinek és az átlagosnak” (Carlyle [1853] 10. o.). Az Exeter Hall keresztény filantrópiai és liberális közgazdászai által támogatott szabad kereskedelem és szabad munkavállalás ezt a természetellenes állapotot hozza létre, tartja fenn. A szöveget figyelmesen olvasva, érezhető, hogy Carlyle maga nem nagyon bízott abban, hogy neveléssel és fegyelmezással „a feketék vérévé vált” tulajdonságok megváltoztathatók. Mi több, Carlyle vélhetően abban sem bízott, hogy mondanivalója egyetértésre talál a brit társadalomban. Az írást egy képzeletbeli előadásról szóló riport formájában készítette el, amelyben M’Quirk, a képzeletbeli riporter beszámol arról, hogy az előadás közben a hallgatóság felállt, és nemtetszésének és utálatának hangot adva elhagyta a termet.

Carlyle és Mill vitája

Valóban, nagyjából az történt, amire az író számított. A pamfletre (Carlyle [1849]) a folyóirat következő számában, az újság szerkesztőjéhez írt levélben a korábbi kebelbarát és a későbbi adáz ellenfél, a kor legnagyobb hatású közgazdásza, a liberális közgazdaságtan korabeli kézikönyvének (Mill [1848]) megalkotója, maga John Stuart Mill válaszolt (Mill [1850]). Ebben rámutatott arra, hogy az emberek eltérő állapotának okai nem az eltérő természetükben, hanem a különböző társadalmak eltérő

⁹ Quashee a nyugat-indiai feketék gúnyneve volt abban az időben.

intézményeiben rejlenek. Amit Carlyle a világ természetes és kívánatos, isteni rendjének állít be, az csupán az erők uralma a gyengék felett, és „ha lennének olyan istenek, akik ezt a rendet várnák el tőlünk, akkor az emberek legfontosabb kötelessége lenne fellázadni az ilyen istenek ellen” (248. o.).¹⁰

Mill számára – hasonlóan a klasszikus közgazdaságtan más alakjaihoz – az etnikai hovatartozás analitikusan irreleváns volt. A közgazdaságtan tárgya a gazdasági tevékenységet befolyásoló ösztönzők, nem pedig az öröklött faji sajátosságok hatása.

„Mindazon vulgáris kísérletek között, amelyeknek célja, hogy figyelmen kívül hagyják az emberi elmét befolyásoló társadalmi és erkölcsi hatásokat, a legvulgárisabb az a nézet, miszerint az emberek magatartásában és jellemében meglévő eltérések öröklött természetes különbségek.” (Mill [1848] 319. o.)

Mill tagadta azt az állítást is, hogy maga a munka, a társadalmi helyzetünkből eredő kötelezettségek teljesítése lenne a célja életünknek. A fizikai munka önmagában nem nemes dolog, nemessé annak értelmes célja és eredménye teszi. A levélben Mill kifejti, hogy a munkát egyenlőbben kell elosztani azért, hogy mindenki rendelkezzen elegendő szabadidővel természet adta képességeinek fejlesztéséhez. Ha Carlyle szerint a feketéket úgy kell rákényszeríteni a munkára, akkor a feketéknek és a fehéreknek egyaránt megvan az „isten adta joguk” a kötelező munkára és arra, hogy egyformán részesedjenek munkájuk eredményéből.

Carlyle közvetlenül nem reagált a levélre.¹¹ Mindazonáltal az 1850-ben megjelent, az Utolsó napok pamfletjei című sorozat első, Jelen idő címet viselő darabja Mill ellenvetéseire adott válasznak tekinthető (Levy [2001]). Az írás minden korábbi kirohanásánál vehemensebb szövegeket tartalmaz a „lehangoló tudomány” professzorai ellen. A műben az 1845 és 1852 között pusztító burgonyavész idején nyomorgó – és közöttük másfél millió éhhalált szenvedő – ír paraszt helyzetéről szóló penetráns szövegek pedig világossá teszik, hogy Carlyle-t nem konkrétan a nyugat-indiai ültetvényesek sorsa, hanem általában a tradicionális társadalmi rend felbomlásának következményei aggasztották. Carlyle szerint, ahogy a nyugat-indiai nyomort és munkanélküliséget, úgy az írországi munkanélküliséget és éhezést sem lehet törvényekkel és intézményekkel megszüntetni, mert annak oka az ír parasztok eltorzult, felbomlott értékrendszere.

„Az ír nemzeti karakter elkorcsosult és szétesett, amíg ez nem képes rendbe jönni, semmit nem lehet (Írországban) helyrehozni. ... Az ilyen népség nem a rendet, hanem a rendetlenséget hordozza a vérében; a gyógyítást tehát, már ha egyáltalán gyógyíthatók, a szívükben kell kezdeni.” (Carlyle [1850].)

A quashee-k vagy éppen a birodalom „fehér négereinek” számító ír parasztok nyomorának végső oka nem pusztán öröklött lustaságuk, hanem az életüket megszabó tradicionális rend felbomlása. Nem örökölték a korrump tulajdonságaikat, hanem a munka hiánya

¹⁰ Mint tudjuk, az életben a dolgok ritkán hófehérek és ritkán koromfeketék. Mills egész munkás életében a Brit Kelet-indiai Társaság alkalmazottja volt, bár tökéletesen tisztában volt annak despotikus jellegével (Harris [1964]).

¹¹ Három évvel később, 1853-ban Occasional Discourse on the Nigger Question címmel Carlyle önálló pamflet formájában újra kiadta írását, és ebbe beillesztett Mill levelére reflektáló néhány kiiegészítést.

változtatta meg őket. Carlyle számára a liberalizmus és a demokrácia a kötelezettségek nélküli jogokat és a vezetésre szoruló alattvalók magára hagyását jelentette. A kötelezettségek tradicionális hálózatának eltörlése a társadalom egészséges fegyelmező erejét pusztította el. Szerinte a Bibliára hivatkozó evangéliumi keresztény jogvédők és a munkaerőpiacot kereslet és kínálat spontán folyamataira bízó liberális közgazdászok ezt a kárhozatos folyamatot indították el és vitték véghez. Ennek a gyűlöletes frigynek a szülötte az írországi éhínségen és a brit nyugat-indiai gazdaság összeomlásán túl az ipari forradalomba hajszolt brit gazdaság és társadalom minden gondja és szenvedése.

„A mi fekete Nyugat-Indiánk és fehér Írországunk, a lusta naplopók és az éhezéstől elgyengült munkaképtelenek e két szélsősége között ilyen világot teremtettek a mi féktelen mammonimádóink, jóindulatú filantrópjaink és egyéb haszontalan fantasztáink. Kereslet és kínálat! – Be nem avatkozás! – Önkéntesség elve! – Az idő majd megoldja! – mondogatják, miközben a brit gazdaság egyre inkább mérgező mocsárrá válik, melyben bűzlő járványként terjednek a morális és fizikai betegségek, amely ma már élve eltemetett lelkek és testek eleven golgotája.” (Carlyle [1850] 49. o.)

A megoldás Carlyle szerint a munkára kényszerítő viszonyok helyreállítása, éspedig nem a szabadpiaci viszonyok – számára nyilvánvalóan nem működő – ösztönzőivel, hanem a kötelezettségek teljesítésének kikényszerítésével. Nem jóindulatú egyenlőséggel, hanem egészen konkrétan a munkanélküliek egyfajta közfoglalkoztatásával, „ipari csapatokba” való vezénylésével, ahol az „ipar kapitányai” kemény katonás drillekkel képessé teszik őket az iparban való munkavállalásra. A gondolatmenet vége különösen sokkoló lehet a mai olvasó számára:

„A »szervezett közfoglalkoztatás« (*Organisation of Labour*) megteremtése gyakorlatilag elkerülhetetlen a birodalom minden országában, létrehozásukra és működtetésükre katonai parancs (katonai fegyelem) és, ha szükséges, akár a halálbüntetés alkalmazása szükséges.” (Carlyle [1848].)

Hozzá tartozik az igazsághoz, hogy Carlyle fentiekhez hasonló eszmefuttatásai ekkor már azok számára is sokszor vállalhatatlanok voltak, akik amúgy rokonszenveztek az író nézeteivel. Ugyanakkor tény, hogy Carlyle chelsea-i háza ezekben az években is a kor gondolkodóinak, művészeinek kedvelt szellemi találkozóhelye volt. Az egyre morózusabb „chelsea-i bölcs” az 1858 és 1865 közötti években Nagy Frigyesről írt grandiózus hatkötetes munkáján dolgozott. A jamaicai történet azonban évekkel később nem várt fordulatot vett, és újra tér nyílt Carlyle számára ahhoz, hogy retorikája a közbeszéd középpontjába kerüljön.

Edward Eyre és William Gordon polémiája

Jamaicában a rabszolgaság eltörlését követő években az ültetvényesek és a volt rabszolgák közötti feszültség mindinkább fokozódott, és 15 évvel a *dismal science*-ről szóló nevezetes pamflet megjelenése után az események túlléptek a retorikai összecsapások keretein. Az 1850-es és a korai 1860-as években – részben a csökkenő cukorárak, a

tradicionális exportpiacok egy részének elvesztése, az importált mezőgazdasági termékekre kivetett magas vámok és nem utolsósorban a növekvő népesség miatt – gyorsan növekedett a munkanélküliség és a szegénység a jamaicai parasztok körében. Egyre gyakoribbak lettek a megélhetési lopások, amelyek egyre súlyosabb retorziókhoz, a bebörtönzött feketék számának gyors növekedéséhez vezettek.

1865 januárjában Edward Underhill, a Brit Baptista Missziós Társaság titkára a brit gyarmatügyi miniszternek küldött levelében leírta, milyen elképesztő nyomort, munkanélküliséget, jogfosztottságot tapasztalt Jamaicában tett korábbi útja során. Underhill kifejezte félelmét, hogy ezek a körülmények a szigetország politikai és gazdasági összeomlásához vezethetnek. A levelet 1865. március 21-én lehozta a Jamaica Guardian. Az írásnak óriási hatása volt: az elkeseredett parasztok Jamaica különböző településein a levél írójáról Underhill-találkozóknak elnevezett nagygyűlések sorozatát tartották, és petíciókban fogalmazták meg panaszukat. Ekkor még sokak számára úgy tűnt, hogy a hatalom jóindulatát megnyerve orvosolni lehet a bajokat. Az egyik Underhill-találkozó résztvevői petíciót terjesztettek Viktória királynő elé, amelyben közvetlenül tőle kértek segítséget gondjaik enyhítéséhez. A válasz 1866-ban meg is érkezett, ám inkább felzaklatta, semmint megnyugtatta a kedélyeket. A civil jogvédők lapja, az Anti-slavery Reporter 1867. február 15-én lehozta mind a petíciót, mind a petícióra adott Queen's Advice címet viselő választ. Őfelsége tanácsa lényegében az volt, hogy ha a jamaicai szegények jobban szeretnének élni, akkor *keményebben* és *folyamatosabban* kell dolgozniuk. A szöveg visszhangozza az ültetvényesek panaszait: a jamaicai néger bérmunkások képtelenek megfelelni a versenyképes vállalkozások kemény és fegyelmezett munkát igénylő követelményeinek.

„... a dolgozó osztályok jóléte csakúgy, mint a társadalom más osztályainak boldogulása, Jamaicában és más országokban is a bérükért elvégzett munkájuk minőségétől függ. Dolgozni pedig nem szertelenül és szeszélyesen, hanem kitartóan és folyamatosan kell, akkor, amikor a munkára szükség van, és addig, ameddig szükséges.” (*Winter* [2015].)

A dokumentumokhoz fűzött kommentárjukban az újság szerkesztői, a korabeli liberális közgazdasági elvekre hivatkozva, elegáns és határozott választ adtak a királynő tanácsára. Az emberek akkor dolgoznak keményen és folyamatosan, ha van folyamatos munka, és megfelelő ösztönzők alapján díjazták őket. A jamaicai bérmunkások megbízhatatlan, ingadozó munkateljesítménye a megbízhatatlan foglalkoztatási és bérezési viszonyok következménye. A rabszolgák felszabadítása önmagában nem vezet a jamaicai gazdaság felvirágzásához; ehhez a szabad vállalkozást támogató intézményekre is szükség van.

Időközben azonban a távoli szigeten elszabadultak az indulatok. 1865. október 7-én a Morant Bay-i bíróságon egy birtokháborítási perben érintett fekete férfi hangoskodni, majd dulakodni kezdett, amiért is a bíró elrendelte a renitens letartóztatását. A letartóztatott zajongót az összeverődött tömeg Paul Bogle, egy fekete baptista presbiter vezetésével kiszabadította, és a letartóztatást foganatosító rendőroket kegyetlenül elverte. A bíróság elrendelte a zavargásokban részt vevő 28 személy letartóztatását. A rendőrség megkísérelte begyűjteni az érintetteket, mire az összeverődött tömeg a rendőroket kövel dobálta meg. Lövöldözés kezdődött, a feldühödött

feketék középületeket támadtak meg és fosztottak ki. Válaszul a sziget kormányzója rendkívüli állapotot hirdetett ki, és elrendelte a katonaság bevetését a rend helyreállítására. Mire a nyugalom helyreállt, a halottak száma meghaladta a négyszázat, és több ezer ember vesztette el otthonát. A kormányzó által felállított statáriális katonai bíróságok kétszáz esetben hoztak halálos ítéletet.

A kivégzettek között volt George William Gordon, egy félvér baptista lelkész, a jamaicai parlament tagja, a feketék jogaiért küzdő, magával a kormányzóval is többször éles vitába keveredett ismert polgárjogi aktivista. William Gordont Eyre kormányzó parancsára minden jogalap nélkül elhurcolták a sziget fővárosából – ahol nem volt életbe léptetve rendkívüli állapot – Morant Baybe, ahol a statáriális törvények érvényben voltak. Kivégzése előtt Gordon levelet írt feleségének, amelyben hangoztatta teljes ártatlanságát, és kérte, adjanak hírt sorsáról Louis Alexis Chamerozownak, aki akkor a Brit Rabszolgáságellenes Társaság titkára volt. Érdeemes elolvasni William Gordon levelének egy részletét:

„Szeretett feleségem! Nelson tábornok az imént volt kedves arról tájékoztatni, hogy a rögtönítélő bíróság szombaton elrendelte felakasztásomat, és az ítéletet egy órán belül végrehajtják. Így hamarosan távozni fogok a bűnnek és szomorúságnak ebből a világból. Sajnálom, hogy földi dolgaimat nem tudom elrendezni, de ezen nem tudok már segíteni. Nem szolgáltam rá erre az ítéletre, mivel semmiféle felkelésben nem vettem részt. A panaszkodóknak mindig azt ajánlottam, hogy igazságukat jogszerű eszközökkel próbálják elérni, és ha tévedtem is valamiben, vagy félreértelmezték szavaimat, nem gondolom, hogy rászolgáltam erre a szélsőséges ítéletre. ... És most a mi Urunk Jézus Krisztus kegyelme legyen mindanyunkkal. Odaadó és mindjárt meghaló férjed: G.W. Gordon.” (Gordon [2011/1866]).

Chamerozow egy indulatos pamfletbe illesztve több újságban is közzétette William Gordon levelét. A jamaicai vérengzések híre és különösképpen a széles körben ismertté vált megindító búcsúlevél felzaklatták és megosztották a brit szellemi életet. A kérdés az volt, hogy a törvény előtti egyenlőség elve kiterjed-e a Brit Birodalom minden állampolgárára, és ha igen, igazolhatók-e bármivel Eyre kormányzó statáriális intézkedései? Alexis Chamerozow néhány barátjával megalakította a Jamaica Bizottságot azzal a céllal, hogy követeljék az események kivizsgálását és Eyre kormányzó felelősségre vonását. A bizottság tagjai között a korabeli szellemi élet olyan nagyságai voltak, mint John Bright, John Stuart Mill, Charles Darwin, Thomas Huxley és Herbert Spencer. A tagok titkos szavazással Millt választották meg a bizottság titkárának. Azok viszont, akik kifejezetten helyeselték Eyre kormányzó drákói intézkedéseit, hamarosan megalakították az Eyre Védelmi Bizottságot, amelynek tagjai Thomas Carlyle, John Ruskin, Charles Dickens, Charles Kingsley, Alfred Lord Tennyson, John Tyndall és Joseph Dalton Hooker voltak. A bizottság vezetését Thomas Carlyle vállalta.

A két korábbi jó barát most újra közvetlenül szembe került egymással. Mill már 1865 decemberében levélben állt ki amellett, hogy a jogrendet be kell tartani Jamaicában, és követelte a kormányzónak és társainak felelősségre vonását. Végül a kormányzót visszahívták Jamaicából, és a brit kormány kiküldött a helyszínre egy bizottságot az eset kivizsgálására. A királyi vizsgálóbizottság igen alapos és írásban is dokumentált

meghallgatások és iratelemzés után egyrészt határozatban fejezte ki elismerését Eyre kormányzónak a rend helyreállítására tett gyors és eredményes intézkedésekért, másrészt elítélte a katonaság által elkövetett kegyetlenségeket és statáriális kivégzéseket. A Jamaica Bizottság hiába követelte három beadványban is a kormányzó bíróság elé állítását és elítélését, ezt a törvényszék minden alkalommal visszautasította. Maga Eyre kormányzó álfilantrópoknak nevezte a Jamaica Bizottság tagjait, és a feketéket felbujtó evangéliumi keresztényeket hibáztatta az indulatok elszabadulásáért.

Ekkorra a Carlyle és Mill közötti korábbi barátság kölcsönös gyűlöletté alakult át. Carlyle a liberális demokrácia, a kereszténység és a liberális piacgazdaság jövőjével kapcsolatos apokaliptikus félelmeit utolsó esszéinek egyikében foglalta össze (*Carlyle* [1867]). Az írás szerint a statáriális törvények valójában a polgári kormányzás alapjait teremtették meg az adott helyzetben, és Eyre kormányzót ki kellett volna tüntetni, amiért megmentett egy értékes nyugat-indiai gyarmatot ahelyett, hogy hagyták meghurcolni holmi „fanatikus néger filantrópok” által.

Mill, aki 1865 és 1868 között parlamenti képviselő volt, 1866 júliusában az alsóházban tartott beszédében foglalta össze álláspontját a kérdésben. A beszédben hangsúlyozta, hogy Eyre tábornok intézkedései elsősorban nem faji szempontok alapján elfogadhatatlanok. Sokkal fontosabb annak eldöntése, hogy az állam polgárai kizárólag a törvények uralma vagy adott esetben önkényes katonai intézkedések kényszerítő ereje alatt állnak-e. Feltűnő, hogy Millt a liberális elvek melletti következetes kiállása és szívós kísérletei arra, hogy Eyre kormányzó elnyerje méltó büntetését, inkább népszerűtlenné, semmint kedvelté tették a korabeli választók körében. Annak ellenére, hogy az 1868-as választások a liberálisok jelentős előretörését hozták, ő maga kikerült a parlamentből.

A „lehangoló” közgazdaságtan viszonya a „felvidító” tudományokhoz

Visszatekintve a távoli Jamaicában 150 éve történetekre, megállapíthatjuk, hogy benünk a modern gazdasági növekedés korszakába való belépés két alapvető jellemzője találkozott össze térben és időben: az egyik a szabadpiaci viszonyokra épülő gazdaság jogi előfeltételeinek megteremtése (például szabad kereskedelem és szabad munkaerőpiac). A másik a sikeres gazdaság intézményi előfeltétele, a *rule of law*, a törvények, a szerződések mindenkire érvényes kényszerítő erejének érvényesítése. Az események kimenetelében meghatározó szerepük volt azoknak, akik vállalták ezeknek az elveknek a következetes képviselését mind a közgazdaság-tudományban, mind a polgárjogi mozgalomban.

Nem szabad alábecsülnünk a retorika, a szavak, a nyilvánosság, a sajtó szerepét ebben a folyamatban. Az ipari forradalomra gondolva legtöbbszörünknek a gőzgép, a szövőgép feltalálása, a technológiai innovációk áradása, a nemzetközi kereskedelmi hálózatok kiterjedése jut eszünkbe. A modern gazdasági növekedés korszakába való belépésben azonban meghatározó szerepük volt a szavaknak, a retorikának – Deirdre McCloskey szavaival: a közbeszédnek és közvélekedésnek a szabad kereskedésről, a szabad vállalkozás és munkavállalás méltóságáról és sérthetetlenségéről, a gazdaságról, a

társadalmi viszonyokról (McCloskey [2015]). McCloskey szerint a modern gazdasági növekedést lehetővé tevő fordulatot nem önmagában a jogi és intézményi feltételek megteremtése, hanem éppen a szavak, a retorika megváltozása tette lehetővé előbb Angliában, Északnyugat-Európában, majd az Egyesült Államokban.

Ez a fordulat értelemszerűen nem magától ment végbe. Szükség volt hozzá olyan eszközökre, amelyek egyaránt hatnak az értelemre és az érzelemre, és képesek kiváltani a társadalom széles rétegeit érintő, cselekvésre ösztönző hullámokat. Ez a változás éppen olyan kitartó és jól szervezett erőfeszítéseket követel meg, mint amire képesek voltak az Exeter Hall jóindulatú evangéliumi keresztyény filantrópjai és a szegények és kiszolgáltatottak érdekében az ész érveit felvonultató liberális közgazdászok. Sokszor valóban az olyan egyedi, véletlen események fordítják meg és indítják el új irányba a történesek menetét, mint William Gordon búcsúlevelének újságokban történt közzététele.

Nem haszontalan tehát, ha tudatosítjuk magunkban és másokban, hogy a közgazdaságtan manapság oly gyakran használt bélyege inkább büszkeséggel, mintsem szégyennel töltheti el a közgazdaság-tudomány művelőit. A kifejezés eredete megvilágító erővel utal arra a válaszútra, amely előttünk áll, amikor a szegénység és a gazdagság, a siker és a kudarc, az éhezés és a jólét különbségeinek okait, a fejlődés hajtóerőit és gátjait kutatjuk. Thomas Carlyle és eszmetársainak víziója a világot egy isteni terv által meghatározott kasztrendszerben képzelte el, ahol mindenkinek – attól függően, hogy hova született, milyen képességekkel rendelkezik – megvan az „istenek” által elrendelt feladata.

Ebben a világban természetesen nem csupán munkásokra, hanem erre a feladatra született, megfelelő erényekkel felvértezett vezetőkre, kormányzókra és kapitányokra is szükség van. A rendet a kormányzók és a kormányzottak közötti tradicionális hatalmi viszonyok tartják fenn. Ha ez a rend fennáll, akkor az emberek boldogok, megelégedettek, és a társadalom virágzik. Ha ez a rend fellazul, a társadalom elkerülhetetlenül hanyatlásnak indul. Ennek megakadályozására Thomas Carlyle világlátása szerint mindenekelőtt a tömegek vezetésére, a csaták megnyerésére hivatott hősök alkalmasak (Carlyle [2008/1840]).

Carlyle szembeállítja a szabadpiac, a kereslet és a kínálat vak törvényeinek kiszolgáltatott hazátlan, nomád embert a „letelepedett”, „hazára lelt”, a számára megszabott rend keretei között élő és az arra érdemesek által vezetett emberrel. Az a tudomány, amely e rendet szolgálja, amely megteremti e rend virágzókéességét, az a „lehangoló tudománnyal” szemben meghatározott „felvidítő tudomány”.

Thomas Carlyle idejében a felvidítő tudomány (*gay science*) kifejezést leginkább a költészetre használták. Az embernek arra a képességére, hogy meg tudja fogalmazni érzelmeit, erkölcsi elkötelezettségét, saját és mások bűneit és erényeit, hűségét és árulását, hogy történetekbe rendezve, képekbe, szobrokba, zenébe komponálva meg tudja ragadni a jóság és a gonoszság rettenetes és felemelő harcát. Carlyle ezt fenséges, a világ isteni rendjét, az emberi moralitás mélységeit és magasságait megmutatni képes *örömteli* foglalatosságot állítja szembe a közgazdaságtan, lássuk be, ebben az összehasonlításban eléggé kisszerű, *földhözragadt* „pénztárgéptörvényeinek” kutatásával.

„Tiszteletre méltó Professzorai a Gyászos Tudománynak, hátrébb az agarakkal. ... A Pénztárgépek Törvényei, akárcsak a szorzótáblák eredményei számomra is vitathatatlanok, és kétségtelenül hasznosak az Univerzum bizonyos területein. Most azonban a kasszák fölött nem Gigászi Őszeresek, hanem Halhatatlan Istenek néznek le ránk, akik az ő rettenetükben és szépségükben, haragjukban és jóindulatukban fogják meghatározni a világ eseményeit.” (Carlyle [1850].)

Az ember alapvető tulajdonsága, hogy narratívákban és metaforákban fogalmazza meg a világ törvényszerűségeit. Carlyle a történelmet a jó és a rossz küzdelmének fogta fel, amelynek végső kimenetét semmiképpen nem a kereslet és kínálat egyensúlya felé ható erők vagy a „pénztárgépek törvényei” határozzák meg. Ebben a megközelítésben a világ maga nem más, mint a morál és az amoralitás gigászi küzdelme. Harc a jóság és a gonoszság között, harc a lehangoló tudomány sárkányfogveteménye és a magasztos kultúra, az igazság és a rend keresztes lovagjai között.

Jól tudjuk, hogy a történetek akkor hatnak ránk különleges erővel, ha lényegüket metaforákba tudjuk tömöríteni, ha vizualizálni tudjuk őket, és így az igazság egyetlen képbe sűrítve beleég mindannyiunk gondolkodásába. Jó példa erre az a Thomas Carlyle tanítványa és barátja, John Ruskin számára készített könyvborító, amelyen az előzőkben elmesélt jamaicai történet mint Szent György és a sárkány harca elevenedik meg (1. ábra).¹² A képen Szent György, a szakállas fehér lovag legyőz egy vicsorgó fekete lakájt, akinek kezében két dolog található: egy *Dismal Science* címet viselő könyv és egy *Wealth of Nations* feliratú pénzeszsák. A győzedelmes fehér lovag és a legyőzött fekete lakáj Sárkányölő Szent Györgyöt idéző metaforájának megfejtése a dohányboltokba betérő emberek számára teljesen nyilvánvaló volt.

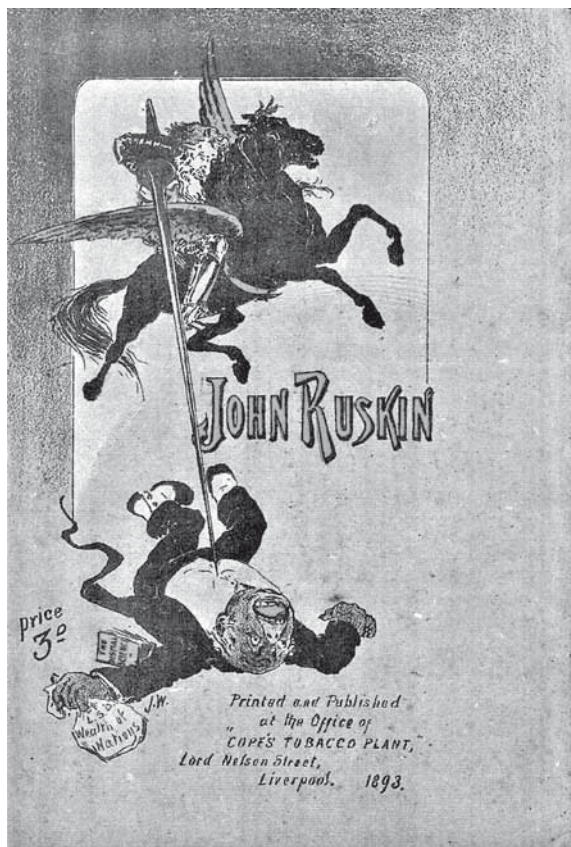
Nem kétséges, hogy Thomas Carlyle apokaliptikus víziójának és John Ruskin karikatúrájának megszületését követő évszázad során az amerikai polgárháború véres csatáiban, az első és a második világháború ütközeteiben és bombázásaiban, a megkínzott és halálba hurcolt emberek szenvedéseiben inkább rettenetes, semmint jóindulatú arcukat mutatták felénk Carlyle istenei. Az, hogy ma képtelenségnek érezzük a szolgaság visszaállítására, a rendi világ feltámasztására, a kötelezettségek hálózatába beilleszkedni képtelen „nomádok” kiirtására felszólító szövegeket, nem az Eyre Védelmi Bizottság tagjain és aktivistáin múlt. Európa más részein, mint azt jól tudjuk, termékeny talajra találtak a hátrányosnak tekintett etnikai sajátosságok radikális kezelésére vonatkozó tanítások (Mises [1947]).

A viktoriánus Angliában zajló társadalmi folyamatokban, köztük a jamaicai rab-szolga-felszabadítás kimenetelében kétségtelenül meghatározó szerepük volt a klaszszikus közgazdaságtan és az evangélium elveire hivatkozó keresztények Carlyle által olyannyira elátkozott összefogásának. Nem gondoljuk, hogy a Jamaica Bizottság

¹² A 19. század közepén az internet nélkül is voltak eszközök, amelyek a könyveknél és folyóiratoknál gyorsabban és szélesebb kört megcélözva juttattak el tudományos dolgozatokat, pamfleteket az olvasókhöz. Ilyen volt például a Cope Brothers dohánygyár Smoke Room Booklet sorozata, amelyet trafikokban és könyvesboltokban egyaránt árultak. Ebben a sorozatban publikált John Ruskin egy válogatást *Ruskin on Himself and Things in General* címmel. Ennek borítója volt a tárgyalt karikatúra. A képbe sűrített metaforára David Levy hívta fel a figyelmet, aki a rajzot fel is használta *How the Dismal Science Got Its Name* című könyvének borítójához (Levy [2002]).

1. ábra

John Ruskin on himself and things in general
(Cope's smoke room booklets) című pamfletsorozat fedőlapja

Forrás: internet.

évekig tartó működése során az unitárius John Stuart Mill, a szabadgondolkodó liberális közgazdász bármit is feladott volna a bibliai szövegek szabad értelmezésére vonatkozó elveiből. Nem gondoljuk, hogy a bizottsághoz csatlakozó evangéliumi keresztények feladták volna a bibliai szövegek szó szerinti értelmezéséből következő meggyőződésüket. Voltak azonban olyan biztos morális alapelvek, amelyek nem csupán egyesítették, de egyszersmind cselekvésre is kötelezték őket.¹³

¹³ Itt be is fejezzük a Carlyle–Mill-vita történetének felelevenítését, bár szemünkre vethető, hogy a történet így némileg elvarratlan, és nem ártana legalább jelezni azokat a szálakat, amelyek a Carlyl–Mill-vita és a 19. század végén az angol, majd a német *Methodenstreit*, a „módszerek harca” között fel-lelhetők. Való igaz, a jamaicai sajnálatos események körüli ádáz viták törésvonalaiiban sok tekintetben felismerhetjük a lehangoló és felvidító tudományok művelői körében ma is meglévő lövészárkokat. Carlyle-t és Ruskint nem csupán a klasszikus politikai gazdaságtan általuk túl szűknek tekintett látóköre bőszítette fel. Ők ugyanilyen hévvel ostromoztak minden absztrakt közgazdasági elméletet. Ennek a szálnak a követése azonban túlfeszítené ennek az esszének a kereteit.

Epilógus

1987-ben Joseph Stiglitz, Carl Shapiro és Timothy Taylor, az akkor induló *Journal of Economic Perspectives* (JEP) bemutatkozó számának szerkesztői, így indokolták meg az újság névadását:

„A cím megválasztásával arra törekedtünk, hogy felhívjuk a figyelmet új folyóiratunk küldetésének két központi szempontjára: teret kívánunk adni különböző közgazdaságtani perspektíváknak, és be szeretnénk mutatni, hogy azok miképpen segítenek bennünket a társadalmi problémák megértésében.” (*Stiglitz és szerzőtársai* [1987] 3. o.)

E célhoz kapcsolódva 1990-ben a JEP új rovatot indított *Visszatekintések (Retrospectives)* címmel. A rovat fontos közgazdasági kifejezések és fogalmak történetét mutatta be, azzal a céllal, hogy „elősegítse a közgazdaságtan művelőinek folyamatos dialógusát”. A rovat első írása Joseph Perskynek Thomas Carlyle-ről és a *dismal science* kifejezés születésének körülményeiről, Egy lehangolt romantikus címmel írt elegáns esszéje volt. A szerző derűs nyugalommal bontotta ki Carlyle és Mill vitájából, a paternalizmus és a szabad vállalkozás ideáljának szembeállításából a mai viszonyaink között is fontos gondolatokat. Az írás utolsó bekezdésében a szerző arra emlékeztet bennünket, hogy a „lehangoló tudomány” közel sem a legcsúfondorosabb bélyege a közgazdaságtannak. John Ruskin *abnormális tudománynak*, Robert Southey *áltudománynak* bélyegezte a politikai gazdaságtant. Thomas Arnold pedig a közgazdászokat nemes egyszerűséggel az *egyszemű fajnak* titulálta. A legbántóbb meghatározás azonban kétségtelenül Thomas Carlyle tollából származik, aki szerint a közgazdaságtan a *disznók filozófiája* (Persky [1990]).

Ha már filozófiáról van szó, nem tagadom: számomra sokkal szimpatikusabb Robert Heilbroner [1999/1953] jelzője, aki *Világi filozófusok* címmel 1953-ban írt számtalan kiadást elért, a közgazdasági elmélet oktatásában ma is alapműnek számító könyvet a klasszikus közgazdaságtan nagyjairól. Nem kétséges, hogy az eltérő perspektívák igencsak eltérő képeket generálnak az események szemlélőiben. Amíg Carlyle és társai számára a lehangoló tudomány hidegszívű és kisszerű professzorai magukra hagyják az érzéketlen piaci erőknek kiszolgáltatott embert, addig Heilbroner földhözragadt filozófusai arra keresik a megoldást, miként lehet gazdagságot és boldogságot megtalálni, kihasználva a láthatatlan kéz által fenntartott rendet, miképpen egyesíthető az egyre szigorúbb matematikai gondolkodás a komplex etikai megfontolásokkal annak érdekében, hogy javuljanak az emberek életkörülményei.

Mi lenne a helyzet, ha valakinek most kellene állandó jelzővel illetnie a közgazdaság-tudományt és annak művelőit? Ez ügyben különösen figyelemre méltónak tartom Robert Litannak, a Brookings Institution volt alelnökének nézőpontját (*Litan* [2014]), aki a közelmúltban megjelent könyvében nem filozófusokként, hanem a modern társadalom vízvezeték-szerelőiként mutatja be a közgazdászokat (*Economist* [2014]). A közgazdaságtan alapvető feladata az ő felfogásában nem a várható események előrejelzése, hanem olyan elméletek megalkotása és olyan módszertan kidolgozása, amelyek alkalmasak fontos társadalmi és gazdasági problémák

megoldására. A könyv címében is jelzi, hogy ebben az értelemben a közgazdaságtudomány az alappillére a gazdagság, a jólét, a szegénységből való kiemelkedés világméretű folyamatának. A könyv esettanulmányok sorozatával illusztrálja, hogy a közgazdaságtudomány tételei miként épültek be és hasznosultak a szakpolitikai döntésekben és az üzleti életben.

A példák önmagukért beszélnek, mégis hajlunk arra, hogy John Stuart Mill fogalmazta meg leginkább a lényegre tapintva a közgazdaságtudomány művelőinek feladatát a politikai és gazdasági reformok sorozatát elindító 1832-es brit reformtörvény kapcsán.¹⁴

„... az eszmék, hacsak nincsenek meg a szükséges külső feltételek, általában nem képesek az emberi viszonyok gyors vagy azonnali átalakítására; ugyanakkor a legelőnyösebb külső feltételek is eltűnnek vagy hatástalanok maradnak a megfelelő eszmékkel való találkozás hiányában. Viszont amikor a szükséges külső feltételek és a megfelelő eszmék találkoznak, hatásuk ritkán marad gyorsan kibontakozó következmények nélkül.” (*Mill* [1967/1845], idézi *McCloskey* [2015] 10. o.)

Stefan Zweig csillagóráknak nevezte azokat a ritka pillanatokat, amikor térben és időben összetalálkoznak a történelmet formáló materiális és eszmei folyamatok (*Zweig* [2006]). A brit reformtörvények nem csupán a rabszolgaságot törölték el a birodalomban. Gyökeresen megváltoztatták a feudális függőségi viszonyokat fenntartó, a járadékvadászatot a politikai és gazdasági élet legfelső szintjén is elősegítő választási rendszert, megerősítették az ipari forradalom bölcsőit jelentő nagyvárosok befolyását a törvényhozásban. Abban, hogy ez megtörténhetett, meghatározó szerepük volt azoknak a közgazdászoknak, akik személyes kiállásukkal, sokszor egzisztenciájuk veszélyeztetésével is elősegítették a közgondolkodás átalakulását.

*

Sokat törtem a fejem, hogyan kanyarodok vissza a 19. századi Jamaicából a tanulmány megírásának helyére és idejére anélkül, hogy elfelejtkeznék Leslie Poles Hartley sejtelmes figyelmeztetéséről: „A múlt idegen ország, ott másképp zajlanak a dolgok.” (*Hartley* [2006] 17. o.) Az időutazás nehézségeiből végül egy vacsorabeszélgetés segített ki. Beszélgetőpartnerem egy befolyásos kínai közgazdász volt, aki a menüsor vége felé odafordult hozzám, és elmondta, hogy őt most egy dolog érdekli igazán Magyarországon: Hogyan úsztuk meg a rendszerváltást ilyen bársonyosan, vér és akasztás nélkül? Bevallom, akkor nem tudtam az ő számára is kielégítő, frappáns válasszal szolgálni. Ha most újra megkérdezné, azt mondanám: a titok nyitja a szóbeszéd, az emberek gondolkodásának, közvélekedésének gyökeres átalakulása az 1970-es, 1980-as években. Amikor eljött a vasfüggöny megnyitásának, a berlini fal lebontásának csillagórája, már senki sem hitte, hogy a régi világ fennmaradhat, és legtöbbször úgy éreztük: otthonra találunk, nem leszünk carlyle-i értelemben vett nomádok az új világban. Az *akkori* békekesség ezen az *akkori* közmegállapodáson nyugodott.

¹⁴ The Representation of the People Act 1832. https://en.wikipedia.org/wiki/Reform_Act_1832.

2014 decemberében jelent meg Brian Pintónak, a GLG feltörekvő piacokra szakosodott vezető elemző közgazdászának *How Does My Country Grow? Economic Advice Through Story-Telling* című könyve, amelyben a szerző azokat a tapasztalatokat foglalja össze, amelyeket a Világbank vezető közgazdászaként a kelet-közép-európai rendszerváltás során és a feltörekvő piacokat érintő válságok idején gyűjtött össze (Pinto [2014]). Az országok növekedésének alapfeltételei Pinto szerint egy három elemből álló csomagba sorolhatók. Ezek a közkiadások fenntartható finanszírozása, a sikeres mikrogazdasági politika (szigorú költségvetési politika, szabad verseny, a valuta versenyképes reálárfolyama) hármasa, valamint a válságokhoz vezető gazdaságpolitikai intézkedések elkerülése és a piaci ingadozások professzionális menedzselése.

Nos, ezeket nevezné ma Thomas Carlyle, némi lenézéssel, a pénztárgépek kisserű törvényeinek. Valóban, a siker vagy bukás nem a világbanki tanácsadók bölcs tanácsainak megértésén, hanem a jó kormányzás alapelveinek alkalmazásán múlik. Pinto saját tapasztalatai alapján a siker vagy kudarc titkát a gazdaságpolitika korrumpálódását megakadályozó, a magánvállalkozások tervezési időhorizontját tágító intézmények meglétében vagy hiányában látja (Pinto [2014]). Kétségtelenül ez az érem egyik oldala. Az érem másik oldalát az intézmények *versus* retorika vitában (Boudreaux [2014]) Deirdre McCloskey fogalmazta meg, aki a modern gazdasági növekedés és a hozzá elválaszthatatlanul kapcsolódó liberális demokrácia előfeltételeiről a következőket írta.¹⁵

„Ha pedig nem alakult volna át a retorika úgy, ahogyan az tetten érhető a kor befolyásos embereinek szavaiban, a politikai képviselétről szóló közbeszéd átalakulásában – a modern gazdasági növekedést és ezzel összefüggésben a modern demokráciát Nagy-Britanniában már a bölcsőjében megfojtották, de legalábbis halálra éhezették volna, jóval annak felnövekedése előtt.” (McCloskey [2015] 10. o.)

Ez a válaszut itt is és most is előttünk áll. Az egyik lehetőség a modern gazdasági növekedéshez szükséges intézmények megteremtése és fejlesztése, a másik a korrupció, a járadékvadászat és a jog uralmának mindent felbomlasztó hiánya. Hogy merre haladunk, az nagymértékben függ a közbeszéd befolyásolására képes jóindulatú filantropok és a lehangoló tudomány művelőinek személyes kiállításán.

Hivatkozások

- ACEMOGLU, D.–ROBINSON, J. [2013a]: *Miért buknak el nemzetek? A hatalom, a jólét és a szegénység eredete*. HVG könyvek, HVG Kiadói Rt., Budapest.
- ACEMOGLU, D.–ROBINSON, J. [2013b]: *What are Institutions? Why Nations Fail*. The Blog. október 29. <http://whynationsfail.com/blog/2013/10/29/what-are-institutions.html>.

¹⁵ Sajnos, a jamaicaiak a briteknél kevésbé voltak szerencsések. Daron Acemoglu és James Robinson többek között éppen Jamaica példáján mutatják be, hogy milyen máig ható következményei vannak olyan kizsákmányoló intézmények kialakulásának, mint a rabszolga-felszabadítás után Jamaicában kialakult államilag támogatott munkakényszer (Acemoglu–Robinson [2013a], [2013b]).

- BARBER, W. [2009]: *A History of Economic Thought*. Wesleyan University Press, Middletown, CT.
- BOUDREAUX, D. J. [2014]: *Deirdre McCloskey and Economists, Ideas about Ideas*. Liberty Fund, Indianapolis. <http://oll.libertyfund.org/pages/lm-mccloskey>.
- BOYD, B. [2009]: *On the Origin of Stories: Evolution, Cognition, and Fiction*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA.
- CARLYLE, T. [1840]: *Finest Peasantry in the World*. Megjelent: *Carlyle, T.: Chartism*. James Fraser, Regent Street, London, 24–35. o. https://en.wikisource.org/wiki/Chartism/Chapter_4.
- CARLYLE, T. [1843]: *Past and Present*. Chapman and Hall, London.
- CARLYLE, T. [1848]: *The Carlyle Letters online*. The Collected Letters, Vol. 23. TC to J. C. Symons; 28 November 1848. 161–164. o. <http://dx.doi.org/10.1215/lt-18481128-TC-JCS-01>.
- CARLYLE, T. [1849]: *Occasional Discourse on the Negro Question*. *Fraser's Magazine*. December, <http://www.slideshare.net/andrewwilliamsjr/occasional-discourse-on-the-negro-question-thomas-carlyle-1849>.
- CARLYLE, T. [1850]: *Present Time*. *Latter-Day Pamphlets*. Project Gutenberg. <http://www.gutenberg.org/files/1140/1140-h/1140-h.htm>.
- CARLYLE, T. [1853]: *The Nigger Question*. Megjelent: *The Collected works of Thomas Carlyle*. Vol. XIII. *Latter-Day Pamphlets*. Chapman and Hall, London, https://books.google.hu/books/reader?id=2pYMAAAAYAAJ&printsec=frontcover&output=reader&source=gbs_atb_hover&pg=GBS.PP7.
- CARLYLE, T. [1867]: *Shooting Niagara – and After?* *Macmillan's Magazine*, Edinburgh, Vol. 16. április, <http://www.efm.bris.ac.uk/het/carlyle/shooting.htm>.
- CARLYLE, T. [2008/1840]: *On Heroes, Hero-Worship, and the Heroic in History*. Project Gutenberg EBook [1091]. <http://www.gutenberg.org/ebooks/1091>.
- DELONG, B. [2015]: *An Even More Dismal Science*. Project Syndicate, április 30. <https://www.project-syndicate.org/commentary/economy-debate-post-world-war-ii-by-j--bradford-delong-2015-04>.
- DIXON, R. [1999]: *The Origin of the Term 'Dismal Science' to Describe Economics*. The University of Melbourne, Department of Economics, Working Paper Series, No. 715. <https://ideas.repec.org/p/mlb/wpaper/715.html>.
- DIXON, R. [2010]: *The dismal science? Thomas Carlyle versus John Stuart Mill. The circumstances in which Economics was first labelled 'the dismal science'*. *Insights*. Melbourne Business and Economics, Vol. 8. november, http://insights.unimelb.edu.au/vol8/06_Dixon.html#authorinfo.
- ECONOMIST [2009]: *The other-worldly philosophers*. *The Economist*, július 16. <http://www.economist.com/node/14030288>.
- ECONOMIST [2014]: *The worldly wonks. How economic ideas have changed American society*. *The Impact of Economics*. *The Economist*, október 4. <http://www.economist.com/news/books-and-arts/21621690-how-economic-ideas-have-changed-american-society-worldly-wonks>.
- FRIEDMAN, M. [1966/1953]: *The Methodology of Positive Economics*. Megjelent: *Friedman, M.: Essays In Positive Economics*. University of Chicago Press. Chicago. 3–16. o. <http://www.sfu.ca/~dandolfa/friedman-1966.pdf>.
- GALBRAITH, J. [1977]: *The Age of Uncertainty*. Houghton Mifflin, Boston, MA.
- GORDON, G. W. [2011/1866]: *G. W. Gordon's Last Letter to his Wife*. 1866. február 20. *Empire*, Sydney, NSW: 1850–1875. <http://nla.gov.au/nla.news-article63243763>.

- GOTTSCHALL, J. [2012]: *The Storytelling Animal: How Stories Make us Human*. Houghton Mifflin Harcourt, Boston, MA.
- HALL, D. [1959]: *Free Jamaica 1838–1865*. Yale University Press, New Haven, CT.
- HARRIS, A. L. [1964]: John Stuart Mill: Servant of the East India Company. *The Canadian Journal of Economics and Political Science*, Vol. 30. No. 2. 185–202. o. <http://dx.doi.org/10.2307/139555>.
- HARTLEY, L. P. [2002]: *The Go-Between*. New York Review Books, New York.
- HEILBRONER, R. [1999/1953]: *The Worldly Philosophers. The Lives, Times, and Ideas of the Great Economic Thinkers*. Penguin Books, London.
- KRUGMAN, P. [2009]: Dismal science. *The Economist*, június 11. <http://www.economist.com/node/13832580>.
- KRUGMAN, P. [2012]: The Dismal State of the Dismal Science. *The New York Times*, december 16. http://krugman.blogs.nytimes.com/2012/12/16/the-dismal-state-of-the-dismal-science/?_r=1.
- LEVY, D. [2001]: How the Dismal Science Got its Name. *Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 23. No. 1. 3–5. o.
- LEVY, D. [2002]: *How the Dismal Science Got Its Name: Classical Economics and the Ur-Text of Racial Politics*. University of Michigan Press, Ann Arbor, MI. <http://www.amazon.com/How-Dismal-Science-Got-Name/dp/0472089056>.
- LEVY, D. M.–PEART, S. J. [2001]: *The Secret History of the Dismal Science*. Library of Economics and Liberty, <http://econlib.org/library/Columns/LevyPeartdismal.html>.
- LITAN, R. [2014]: *Trillion Dollar Economists: How Economists and Their Ideas have Transformed Business*. Wiley, Hobokan, NJ.
- MADARÁSZ ALADÁR (szerk.) [2000]: *Közgazdaságtani eszmetörténet*. Osiris, Budapest.
- MANNING, S. [2013]: Britain's colonial shame: Slave-owners given huge payouts after abolition. *Independent*, február 24. <http://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/britains-colonial-shame-slaveowners-given-huge-payouts-after-abolition-8508358.html>.
- MCCLOSKEY, D. H. [2015]: It was ideas and ideologies, not interests or institutions, which changed in Northwestern Europe, 1600–1848. *Journal of Evolutionary Economics*, Vol. 25. No. 1. 57–68. <http://dx.doi.org/10.1007/s00191-015-0392-x>.
- MILL, J. S. [1967/1845]: *The Claims of Labour*. Megjelent: *Robson, J. M.* (szerk.): *The Collected Works of John Stuart Mill. Volume IV – Essays on Economics and Society. Part I*. University of Toronto Press, Toronto – Routledge és Kegan Paul, London. At Online Library of Liberty, 363–390. o.
- MILL, J. S. [1848]: *Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy*. Longmans, Green and Co., London.
- MILL, J. S. [1850]: *The Negro Question*. *Fraser's Magazine for Town and Country*, <http://www.dhspriory.org/kenny/PhilTexts/Mill/NegroQuestion.htm>.
- MISES, L. VON [1947]: *Planned Chaos*. Foundation for Economic Education, Inc., New York, NY.
- PERSKY, J. [1990]: Retrospectives: A Dismal Romantic. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 4. No. 4. 165–172. o. <http://dx.doi.org/10.1257/jep.4.4.165>.
- PINTO, B. [2014]: *How Does My Country Grow? Economic Advice Through Story-Telling*. Oxford University Press, <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198714675.001.0001>.
- RAY, J. S. [2011]: *Economics, Positive Science and the Quest for Predictive Performance*. Swiss Management Center, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2105691>.
- ROSENBERG, A.–CURTAIN, T. [2013]: What Is Economics Good For? *The New York Times*, augusztus 24. http://opinionator.blogs.nytimes.com/2013/08/24/what-is-economics-good-for/?_r=2.

- ROTHBARD, M. N. [2000]: *Egalitarianism as a Revolt Against Nature, and Other Essays*. The Ludwig von Mises Institute, Auburn, AL. <https://mises.org/library/egalitarianism-revolt-against-nature-and-other-essays>.
- STIGLITZ, J.–SHAPIRO, C.–TAYLOR, T. [1987]: Foreword, *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 1. No. 1. 3–5. o. <http://dx.doi.org/10.1257/jep.1.1.3>.
- STURGE, J.–HARVEY, T. [1838]: *The West Indies in 1837*. Hamilton, Adams & Co., London. http://www.nlj.gov.jm/rai/CSEC/BookTheme4/The_West_Indies_in_1837.pdf.
- WILLIAMS, J. [1834]: *A Narrative of Events, Since the First of August*. Rider, London. <http://docsouth.unc.edu/neh/williamsjames/williams.html>.
- WINTER, S. [2015]: *On the Morant Bay Rebellion in Jamaica and the Governor Eyre-George William Gordon Controversy, 1865–70*. Britain, Representation and Nineteenth-Century History, BRANCH, http://www.branchcollective.org/?ps_articles=sarah-winter-on-the-morant-bay-rebellion-in-jamaica-and-the-governor-eyre-george-william-gordon-controversy-1865-70.
- ZWEIG, S. [2006]: *Csillagórák. Portrék*. Európa Könyvkiadó, Budapest.